

Pap Ferenc:¹

Az „egyházi év” fogalmának eredete

Origin of the term „church year”

This study deals with the origins, roots and theological meaning of the liturgical year. Terms used in various languages (Latin, English, German and Hungarian) for liturgical year in the history of the church are gathered and listed in this presentation. The term “church year” (German: Kirchenjahr) appeared first in the *Apostil*, which consists of sermons for the annual cycle, written and published in 1585 and in 1587 by Johann Pomarius the Younger (originally: Baumgart; Pomarius is the Latinised form of the name), Lutheran Pastor in Magdeburg. “Church year” is a Protestant reflection on the Tridentine liturgical reform and on the changes of the calendar by the Pope Gregory XIII. Since 1585–1587, the first Sunday of Advent marks the beginning of the new Christian year, which is called “church year”. Advent has become the opening of the new season of the liturgical year, but the very beginning of the “Christian year” has remained Christmas for centuries. Church year, Christian year and later on the secular interpretation of the year were divided into separate phenomena. The rediscovery of the tradition of the church year, bearing and interpreting the message of the Christian faith, could contribute to the renewal of our..... (hiányzik egy szó vagy kifejezés).

Keywords: church year, liturgical year, Pomarius, Baumgart, Protestant liturgy

A keresztyén-liturgikus év, ill. kalendárium többféle naptári előzményt, hagyományt egyesít magában, egyszerre találunk érintkezést ősi kozmikus-vegetatív időciklusokkal, a lunáris és szoláris naptárkialakítással, a zsidó és a görög-római idő-, ünnep- és évértelmezésekkel. A vallások, kultúrák és a létformát adó államok kalendáriuma mindig ősi kultuszi gyökerekből táplálkozott és elválaszthatatlan a nevezett tényezőktől, valamint a világmindenség, a teremtés, a létezés transzcendens eredetétől és irányultságától. Mondhatnánk így is: az esztendő a létértelmezés kifejeződése.

Az egyházi esztendő, azaz az *Úr éve* (*annus Domini*) mint a kegyelem/üdvösség kedves esztendeje (*annus gratiae* vagy *annus salutis*; vö. Lk 4,19) tagolja, értelmezhetővé, tagolttá, átláthatóvá teszi az időt, az évet, amely a keresztyén gyülekezet számára „Krisztus prédikáció”, a Krisztusban adott új teremtés, új ember, új szív, új szövetség teológiai

¹ A Károli Gáspár Református Egyetem docense. Email: pap.ferenc@kre.hu.

maximájának kifejeződése.² Az egyházi év fontos strukturális és teológiai rendezőelve, tartóoszlopa Húsvét és a húsvéti titok (*paschale mysterium*), hiszen Húsvét időpontjától függ a Vízkereszt utáni vasárnapok száma, a vízkereshti idő hossza, valamint túlnyomórészt a Szentháromság utáni vasárnapok száma és időszak hossza is. Habár a Húsvétól függő rendezőelv némi nehézséget von maga után, látnunk kell, hogy nem az emberi kényelem vagy gondolkodás van a naptárrendezés háttérében, hanem Krisztus és a húsvéti titok teológiája és releváns üzenete; semmilyen ún. racionális, vagy praktikus átrendezés nem tudja végső értelemben megszüntetni vagy eltörölni a változó időszakok „problémáját”.³

Az egyházi esztendő kifejezi, hogy az idő ura nem az ember, hanem az idő és így a létezés Ura a Szentháromság Isten. A liturgikus év egyik legfontosabb tanúságtételünk és tanítónk Isten teremtő, megváltó és megszentelő művéről. A nap, a hét, a hónap, az esztendő, mint a liturgikus ünneplés kerete megtestesíti és „prédikálja” Isten művét. Az *Úr bír ez egész földdel*, az *Úré* minden, a teremtés hét napja, valamint a liturgikus év csúcspontja a *Nagyhét* teológiai távlata és a *Húsvét hete* is erről beszél.⁴ Isten az Általa keretként adott és teremtett időben, a történelmi időben cselekedett, az *idő teljességében* küldte el az Atya az Ő Fiát, Krisztust (vö. Gal 4,4–5). Ebben a történelmi időben vitte végbe Izráel kiválasztását, megszabadítását, megszentelését, ahogyan Krisztusban, a testté lett Ige által (vö. Jn 1,14) ekként cselekedett velünk. Az *ünnepe*, mint – eredeti értelme szerint – ‘szent nap’⁵ Istennek fenntartott, Istennek szentelt, Isten valóságos, történelmi tetteire való időben és az istentisztelet idejében való emlékezés, ami jelenlétévé teszi Isten tetteit és akaratát.⁶

Az egyházi-liturgikus ünnepeket éves ciklusba foglaló időszakot nevezzük speciálisan egyházi évnek, ami természetesen és szükségszerűen különbözik más évértelmezésektől (pl. iskolai, gazdasági, polgár esztendő). Habár az egyházi év kifejezés teljesen ugyanazt a tartalmat fejezi ki, mint a liturgikus esztendő, szokás azt mondani, ill. gondolni, hogy az egyházi év inkább protestáns terminológia sajátja, míg a liturgikus esztendő javarészt a (római) katolikus szókincsre jellemző. A jelentéstartalom az esetlegesen sajátos ünnepektől, eltérésektől függetlenül ugyanaz, és valójában nem lehet, sőt

² „Az egyházi év: *Krisztus-év*, az Úr kegyelmének kedves esztendeje (Lk 4,19), amelyben a váltáságmű isteni drámája – a kegyelmi eszközökből élő, imádkozó egyház személyes átélésére – jelenlétévé lesz.” JÁNOSSY Lajos: *Az egyházi év útmutatása*. Veszprém, 2008. 7. Vö. HAFENSCHER Károly: *Liturgika. A keresztény istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben*. Budapest, 2010. 308. (A továbbiakban: HAFENSCHER 2010)

³ Vö. HAFENSCHER 2010. 308–309.

⁴ Vö. HAFENSCHER 2010. 305.

⁵ ZAICZ Gábor (főszerk.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest, 2006. 888–889.

⁶ Vö. HAFENSCHER 2010. 302–303.

szükségtelen egyértelmű felekezeti határokat húzni a két fogalom közé. A *liturgikus év* (*annus liturgicus*)⁷ mellett megannyi hasonló vagy eltérő kifejezés élt vagy él korszakonként akár változó és váltakozó módon a különféle nyelvekben.⁸

Az *egyházi év* (*annus ecclesiasticus*) kifejezés a kutatás egyöntetű mai ismeretei és a vonatkozó szakirodalmak szerint német eredetű.⁹ A *Kirchenjahr* kifejezést először Johannes Pomarius (eredetileg: Baumgart)¹⁰ német evangélikus lelkész prédikációs kötetében (postillájában) használta, azonban a megjelenési évvel kapcsolatban több dátum is ismert az egymásra épülő szakirodalmakban.¹¹ Könyvtári katalógusoknak és a legújabb digitalizálási eredményeknek köszönhetően sikerült tisztázni, hogy Pomarius

⁷ Korábbi elnevezések: *anni circulus*, *corona anni* (vagy *corona* az ünnepek évenkénti koszorújának, füzérének értelmében), *officium orbiculare*. Vö. *Lexikon für Theologie und Kirche. Sechster Band*. Freiburg i. Br., ³2006. (LTHK VI.) 15.; VÁRNAGY Antal: *Liturgika. Szertartástan. Az egyház nyilvános istentisztelete*. Abaliget, ⁵1999. 373.

⁸ *Pl. année chrétienne, année spirituelle, année liturgique; Christian year, liturgical year; Jahr des Heils, Herrenjahr; az üdvösség éve, az Úr esztendeje*. Vö. BIERITZ, Karl-Heinrich: *Das Kirchenjahr. Feste, Gedenk- und Feiertage in Geschichte und Gegenwart*. München, ⁷2005. 28. (A továbbiakban: BIERITZ 2005)

⁹ Az angol nyelvben kevésbé használatos, habár nem ismeretlen a *liturgical year* mellett a *church year* terminológia. Ez a tény is mutatja, hogy nem feltétlenül (csak) felekezeti különbségekről lehet szó a szinonimák alkalmazásakor.

¹⁰ Az apa és fiú neve a szakirodalomban olykor előfordul *Johann Baumgarten* formában is, ami feltehetően hibás. A kor szokása szerint a német név latinizált alakja a *Pomarius* (~ gyümölcsös, gyümölcsárus). A postilla előszavát ekként írta alá: „M. Johannes Pomarius / fonften Baumgarte / zu S. Peter in der Altenftadt Magdeburg Pfarrer”. POMARIUS, Johannes: *Postilla / In welcher / was aus einem jeden Sontags vnd Fefts Euangelio / benebenst deffelbigen Occasion vnd Summa / fürnemlich für Lehren / Troft / Erinnerungen vnd Warnungen zu mercken / auff kürzte angezeigt / vnd in gewisse Fragen vnd Antwort gefasset ist. Durch M. Johannem POMARIUM / zu S. Peter in der Altenstadt Magdeburgk Pfarrern. Das erste Theil / Vom Aduent bis auff Trinitatis. [...] Magdeburg, 1587.* (A továbbiakban: POMARIUS 1587)

¹¹ Az évszámmal kapcsolatban nagy bizonytalanság uralkodik a szakirodalomban. Két uralkodó évszámot találunk az egymástól is függő forrásokban: 1585 és 1589. GALAMBOS Ferenc Iréneusz OSB: *Az egyházi év a magyar középkorban. A Megtestesülés és a Megváltás ünnepeire*. Pannonhalma, 1953/2004. 34.; *Magyar Katolikus Lexikon. II. kötet*. Budapest, [1996.] (MKL II.) 883-884.; VÁRNAGY Antal: *Liturgika. Szertartástan. Az egyház nyilvános istentisztelete*. Abaliget, ⁵1999. 373.; *Lexikon für Theologie und Kirche. Sechster Band*. Freiburg i. Br., ³2006. (LTHK VI.) 15.; CZEGLÉDY Sándor: *Liturgika*. Debrecen, 1996. 40.; SZÉNÁSI Sándor: *Ünnepeink. A református egyházi év*. Budapest, 1999. 34.; BIERITZ 2005, 28.; BERGER, Rupert: *Lelkipásztori liturgikus lexikon*. Budapest, 2008. 90–91.; KÁDÁR Ferenc: *Liturgika*. Sárospatak, 2013. 51.

(Baumgart) posztillája 1585-ben és 1587-ben jelent meg, ezek közül az 1587-es kiadás érhető el az interneten.

Az ifjabb J. Baumgart, avagy Pomarius életéről és működéséről igen keveset tudunk a rendelkezésre álló adatok alapján. Azonos nevű apja (1514–1578) szintén lutheránus lelkész volt, aki 1540-től a magdeburgi Szentlélek-templom prédikátoraként működött, a fiú pedig 1573-tól a Magdeburg óvárosában található *St. Petri*-templom lelkipásztoraként szolgált.¹²

A J. Pomarius által használt megkülönböztetést és meghatározást egyrészt az adott korszak sokféle átalakulásának, valamint a korabeli többfajta évkezdet, ill. évértelmezés összefüggésében érthetjük igazán. Másrészt a XIII. Gergely pápa által 1582-ben elrendelt római naptárreform (Gergely-naptár) bevezetésének fényében, amit a protestáns egyházak és országok – feltehetően a pápa regnálása alatti események (pl. Szent Bertalan-éj) és törekvések miatt – ellenkezéssel fogadtak, és az arra való átállást akár évszázadokon keresztül nem hajtották végre. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az ún. tridenti, azaz megreformált római „új” misekönyvet és breviáriumot V. Pius 1570 Advent I. vasárnapjától fogva vezette be.

Pomarius az Adventtel kezdődő „egyházi év” üdvtörténeti jellegét és üzenetét, valamint az újból kezdődő evangéliumi olvasmányosorozat jelentőségét is hangsúlyozza.¹³ Azért is beszélhetünk egyházi új évről,¹⁴ mivel az énekes- és szertartáskönyvek javarésze a 10–11. század óta¹⁵ egyre egységesebben adventi tételekkel és szövegekkel kezdődtek,¹⁶

¹² *Neue Deutsche Biographie. Band I.* Berlin, 1953. (NDB I.) 658. Életéről jelenleg nem tudunk semmi többet.

¹³ „Mit diefem Aduent ift nun der anfang der Kirchenjare / so viel die ordenung der gewöhnlichen Jar Euangelien belangt / gemacht / vnd folchs zweifels ohn / aus folgenden vrfachen. [...]” POMARIUS 1587, 1^v. Korábbi hagyományokra hivatkozva Pomarius az adventi időszakot *tempus renovationis*nak, azaz a megújulás idejének is nevezi. Vö. POMARIUS 1587, 1^v–2^r.

¹⁴ A keleti egyházban az új liturgikus év szeptember 1-én kezdődik, ami egykor a bizánci császárkorszak évkezdete volt. BERGER, Rupert: *Lelkipásztori liturgikus lexikon*. Budapest, 2008. 90.

¹⁵ „Nyugaton a tizenharmadik századtól vált szokássá, hogy advent első vasárnapját az egyházi év kezdetének tekinték. Létrejött tehát egy választóvonal: ezzel a vasárnapjal új egyházi év kezdődött, a megelőző pedig bezárta a régít.” LEEUWEN, Marius van: *Ünnepről ünnepre. A keresztyén ünnepek története és lényege.* (Ford. Kállay Dezső és Kállay Enikő) Kolozsvár, 2009. 137.

¹⁶ A 7. századi római lekciónáriumok még Karácsonyt tekintik a „liturgikus év” (avagy az év) kezdetének, az adventi olvasmányokat a liturgia végén találhatjuk. BRADSHAW, Paul (Ed.): *The New Westminster Dictionary of Liturgy and Worship*. Louisville–London, 2002. 2.; MIHÁLYFI Ákos: *A nyilvános istentisztelet. Egyetemi előadások a lelkipásztorkodástan köréből.* Budapest, 1933. 76.; GALAMBOS Ferenc Iréneusz OSB: *Az egyházi év a magyar középkorban. A Megtestesülés és a Megváltás ünnepköre.* Pannonhalma, 1953/2004. 33–34.; VÁRNAGY Antal: *Liturgika. Szertartástan. Az egyház nyilvános istentisztelete.* Abaliget, 1999. 373.; OSKAMP, P. –

ahogyan ezt a (magyar) protestáns szertartási és egyéb énekeskönyvek, mint liturgikus, ill. liturgiában használt könyvek is átvették és tükrözték.¹⁷ Az Advent idejével kezdődő egységes liturgikus évszemlélet gyökerei a kutatás szerint a 13. századból eredeztethetők, egyúttal ez a liturgia- és ünneptörténeti összefüggés erőteljesen rávilágít az adventi idő eredendően eszkatológikus jellegére, ugyanis a korábbi évfelfogás végét képező idő (végidők, Krisztus visszajövele) lett az egyházi évkezdet jelzésévé.

Az évkezdetet nagyon sokféleképpen értelmezték és gyakorolták még a keresztyén területeken, országokban is. A január 1-i római, később: „polgári” újév ellenére a kora középkortól a keresztyének „nagy meglátogatásuk”, ill. a nagy Király eljövételének emlékezetéhez kötötték évkezdetüket, ami egyben időszámításunk kezdete is. Krisztus fogantatásának dátuma (március 25) mellett Urunk születésének napja jelölte az esztendő kezdetét (*ab incarnatione Domini, a nativitate Domini*).

A liturgikus könyvek elrendezése Európa-szerte hosszú ideig változó képet mutatott. Az egyes kódexek kezdődhettek Húsvétal, Karácsony vigíliájával. A 10–11. század folyamán, magyar területen is megjelent, majd a 12. századtól általánossá vált, hogy a szertartáskönyvek Advent első vasárnapjával kezdődnek, amit a liturgikus praxisból kinövő évkezdetként foghatunk fel. A bizánci, így az ortodox egyházak liturgikus gyakorlata más előképekre megy vissza, ezért is különbözik a nyugati világ és a nyugati egyházak évkezdeteitől, ill. évkezdetétől.

A húsvéti évkezdet főként Franciaországban volt bevett szokás a 15. századig, Karácsonyt főként Skandináviában, Németországban tekintették az esztendő kezdetének a 16. századig, így a magyar területeken is. Március 25-ét (*Annuntiatio*, „Gyümölcsoltó Boldogasszony”, Krisztus fogantatása) különösen Itáliában tartották az év első napjának, de a 18. század első feléig Angliában is fennmaradt ez a gyakorlat.¹⁸

Az évkezdet és a liturgikus könyvek felépítésének kérdése önmagában még nem bizonyítja az egyházi év, mint olyan „létezését” és egységes értelmezését. A J. Pomarius (Baumgart) nevéhez kapcsolódó német forrásig hosszú út vezetett, az egyházi év rendszerének tudatosítása hosszú folyamat eredménye.

A január 1-hez kapcsolódó pogány kicsapongások miatt is – valamint vallástörténeti tényekből magyarázva – a 7–8. századtól a Karácsony–Újév időszak a liturgikus

SCHUMAN, N. (Eds.): *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*. Zoetermeer, 32001.

¹⁷ Magyar református kontextusban 1806-ban igazították az énekeskönyvet a polgári év időrendjéhez (Újévtől, Óévig). A történeti rendet tulajdonképpen az 1948-as magyarországi református énekeskönyv sem állította helyre. Remélhetően a készülő új református énekeskönyv visszatér a történelmi hagyományokhoz. Vö. részletesen: PAP Ferenc: *Az 1806-os református énekeskönyv. Egy kétszáz esztendő énekeskönyv-hagyomány és kritikája*. In: KOVÁCS Andrea (szerk.): *„A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretet” – Népénekétáraink tegnap és ma*. Budapest, 2011. 293–336.

¹⁸ TALLEY, Thomas J.: *The Origins of the Liturgical Year*. Collegeville, Minnesota, 21991. 80.

okoknál fogva is egységet képező egysége számított fokozatosan évkezdetnek, a legtöbb esetben pontosan a liturgikus gondolkozás miatt Karácsony. Nagyjából a 9–10. században váltotta fel a korábbi gyakorlatot az a szemlélet, hogy a „keresztyén évet” Krisztus születésétől, azaz a *nativitate Domini* számoljuk.

Mindezek ellenére egészen a legutóbbi időkig fennmaradt a többszöri évkezdet és évértelmezés egymásmellettsége és zavarba ejtő sokszínűsége (pl. gazdasági év, iskolai, ill. akadémiai év stb.). Az egységesülés a „polgári évvel” a 16–18. században ment végbe.

Az egyházi esztendő ünnepei (*feriae; temporale*) és ünnepekörei bonyolult, egymásra épülő folyamatok, történelmi és teológiai reflexiók következtében évszázadok alatt fixálódtak és alakultak ki. Összefoglalva és nagy vonalakban megállapíthatjuk, hogy a vasárnap (Úrnapja),¹⁹ valamint a nagyünnepek, mint az *Úr ünnepei* – az egyházi esztendő „tartóoszlopaiként” és hierarchikus csomópontjaiként – a Kr.u. 1–5. században nyerték el végleges helyüket, az 5–8. század pedig gyakorlatilag az ünnepekörök egész rendszerének kialakulását hozta el.

Habár a nyugati és keleti egyházban, ill. liturgiacsaládokban a keresztyén ünnep-történet folyamatai párhuzamosan, ill. egymásra reflektálva történtek a kezdeti évszázadokban, a nyugati egyházban további új rétegek és ünnepek keletkeztek a további évszázadokban is (pl. Szentháromság ünnepe, mint dogmatikai ünnep a 14. században), ahogyan – habár nem klasszikus értelemben – az „ünnepkánon” alakulásának tanúi vagyunk mind a mai napig.

A magyar református egyházak közösségében, a Generális Konvent által biztosított jogi és szervezeti keretek között újból elméleti-gyakorlati liturgiai munkálatok folynak, amely munka célkitűzése – az új énekeskönyv előkészítő munkálataival karöltve – a magyar református egyház istentiszteleti életének megújítása, felfrissítése. A Generális Konvent Liturgiai Bizottságának feladatai és célkitűzései között szerepel 2004-től folyamatosan – számos más témakör mellett – az egyházi év hangsúlyossá tétele elméleti és gyakorlati szinten. A bizottsági munka egyik tételmondata szerint: „Az egyházi évkörnek jobban kell érvényesülnie a liturgiai szemléletünkben, mint eddig.”²⁰ A megfogalmazás az egyházi év kérdéséhez és az ehhez a keresztyén idő- és ünnepértelmezési hagyományhoz való viszonyulásunk újbóli keresztyén-reformátori tisztázását ösztökéli, ahogyan ez a folyamat nyugat-európai református testvéregyházainkban a maga természetességével már végbement korábban. Karl-Heinrich BIERITZ (1936–2011), közel-

¹⁹ „A heti ciklikus ünnepgondolkodás vasárnapban, a feltámadás napjában éri el a csúcst. Az éves ciklikus program, amely az üdvtörténet eseményeit dolgozza fel és jeleníti meg, a húsvétban ér célhoz és nyeri el értelmét. Az egyházi év feladata, hogy minden eszközével – a többi ünnepel, az ünnepeket előkészítő és lezáró folyamatokkal – erről a húsvéti valóságról tanuskodjék.” HAFENSCHER 2010, 306.

²⁰ FEKETE Károly (ifj.): *Beszámoló a Generális Konvent Liturgiai Bizottságának eddigi üléseiről*. In: *Confessio XXXII* (2008/2) 24.; FEKETE Károly (szerk.): *Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei*. Budapest, 2010. 40.

múltunk egyik legjelentősebb protestáns heortológusa, teológusa testamentumszerű összefoglalása vezesse közösségeinket az egyházi esztendőben kapott ajándékok felismerésére, a Krisztus-hit töretlen megvallására.

„Az egyházi ünnepek és az egyházi év rendje nem tárgya semmilyen isteni kinyilatkoztatásnak. Az egyházi év, mint olyan kísérlet, amely az evangéliumnak egy bizonyos kulturális alakot akar adni, egyike azon lehetséges módozatoknak, ahogy a hit Isten szavára válaszol. Mivel ez oda vezet, hogy *Isten nagy tetteit* (ApCsel 2,11) éves szinten bejárjuk, az éves körforgással a hit életfontosságú, megváltó tapasztalatait és ezekkel együtt az isteni üdvtörténet beteljesedésére való reményt is életben tartjuk. Ilyen értelemben az egyházi évet, mint *hitemlékezetet* kell felfognunk, amely így részeseül a keresztyény hit minden olyan kulturális hozadékának méltóságában, de egyúttal ideiglenességében is, amelyek mint az üdvösség változni képes és változást igénylő jelei éppen az üdvösségnek Krisztusban megjelenő valóságára hívják fel a figyelmet.”²¹

Felhasznált irodalom

- BERGER, Rupert: *Lelkipásztori liturgikus lexikon*. Budapest, 2008.
- BIERITZ, Karl-Heinrich: *A hitemlékezet. Az egyházi év jelenünk kihívásai előtt*. In: Magyar Egyházzene XVI (2008/2009). 131–142.
- BIERITZ, Karl-Heinrich: *Das Kirchenjahr. Feste, Gedenk- und Feiertage in Geschichte und Gegenwart*. München, 2005.
- BRADSHAW, Paul (Ed.): *The New Westminster Dictionary of Liturgy and Worship*. Louisville-London, 2002.
- CZEGLÉDY Sándor: *Liturgika*. Debrecen, 1996.
- FEKETE Károly (ifj.): *Beszámoló a Generális Konvent Liturgiai Bizottságának eddigi üléseiről*. In: *Confessio XXXII* (2008/2) 23–27.
- FEKETE Károly (szerk.): *Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei*. Budapest, 2010.
- GALAMBOS Ferenc Iréneusz OSB: *Az egyházi év a magyar középkorban. A Megtestesülés és a Megváltás ünnepköre*. Pannonhalma, 1953/2004.
- HAFENSCHER Károly: *Liturgika. A keresztyény istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben*. Budapest, 2010.
- JÁNOSSY Lajos: *Az egyházi év útmutatása*. Veszprém, 2008.
- KÁDÁR Ferenc: *Liturgika*. Sárospatak, 2013.

²¹ BIERITZ, Karl-Heinrich: *A hitemlékezet. Az egyházi év jelenünk kihívásai előtt*. In: Magyar Egyházzene XVI (2008/2009). 139.

- LEEUEWEN, Marius van: *Ünnepről ünnepre. A keresztyén ünnepek története és lényege.* (Ford.: Kállay Dezső és Kállay Enikő) Kolozsvár, 2009.
- LTHK VI *Lexikon für Theologie und Kirche. Sechster Band.* Freiburg i. Br., ³2006.
- MIHÁLYFI Ákos: *A nyilvános istentisztelet. Egyetemi előadások a lekipásztorkodás-tan köréből.* Budapest, ⁴1933.
- MKL II *Magyar Katolikus Lexikon. II. kötet.* Budapest, [1996.]
- NDB I *Neue Deutsche Biographie. Band I.* Berlin, 1953.
- OSKAMP, P. – SCHUMAN, N. (Eds.): *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk.* Zoetermeer, ³2001.
- PAP Ferenc: *Az 1806-os reforménekeskönyv. Egy kétszáz esztendő énekeskönyv-hagyomány és kritikája.* In: KOVÁCS Andrea (szerk.): *„A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek” – Népénektáraink tegnap és ma.* Budapest, 2011. 293–336.
- POMARIUS, Johannes: *Pofilla / In welcher / was aus einem jeden Sontags vnd Fefts Euangelio / benebenst deffelbigen Occasion vnd Summa / fürnemlich für Lehren / Troft / Erinnerungen vnd Warnungen zu mercken / auff kürzte angezeigt / vnd in gewisse Fragen vnd Antwort gefaffet ist. Durch M. Johannem POMARIUM / zu S. Peter in der Altenstadt Magdeburgk Pfarrern. Das erste Theil / Vom Aduent bis auff Trinitatis. [...]* Magdeburg, 1587.
- SZÉNÁSI Sándor: *Ünnepeink. A református egyházi év.* Budapest, 1999.
- TALLEY, Thomas J.: *The Origins of the Liturgical Year.* Collegeville, Minnesota, ²1991.
- VÁRNAGY Antal: *Liturgika. Szertartástan. Az egyház nyilvános istentisztelete.* Abaliget, ⁵1999.
- ZAICZ Gábor (főszerk.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* Budapest, 2006.